

INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF COMMERCE, ARTS AND SCIENCE



ISSN 2319 – 9202

An Internationally Indexed Peer Reviewed & Refereed Journal

WWW.CASIRJ.COM
www.isarasolutions.com

Published by iSaRa Solutions

श्रीमद्भगवद्गीतादृष्टङ्गा मूल्यानि

जितेन्द्रः

असि. प्रोफेसर ;संविदाद्व, शिक्षाशास्त्रा—विभाग
श्रीललबहादुरशास्त्रीगण्डियसंस्कृतविद्यापीठम्
नवदेहली — ११००१६

मानवमात्रास्य कल्याणमेकस्मात् प चभौतिकशरीरात् भि स्य अजरामरस्य आत्मनः अनुभूततरेव श्रीमद्भगवद्गीतायाः परमं लक्ष्यं वर्तते। इत्थं हि सर्वदा स्वदिव्यज्ञानेन मनुष्यस्य सर्वान् भ्रमभेदान् आन्तरिकक्लेशान् मानसिकदोषान् च दूरीकृत्य सरलसहजमार्गेण तस्य पथप्रदर्शनम् अथ च स्वर्ध्मं सम्बोध्य योगमुत्कृष्टं नेता, शिक्षकः, पत्राकारः, व्यवसायिकः तथा नागरिकं वा निर्मायति।

गीतावचनामृतस्य आचमनमात्रोणैव मनुष्यस्य हताशा, निराशा च आशायां परिवर्येते। तस्याः शिक्षावचनस्य स्वजीवने आचरणेन भोगस्य मोक्षस्य च सकृदेव प्राप्तिः भवति। समता—सरलता—स्नेह—शान्त्यादिनां सात्त्विकगुणानां च विकासं कृत्वा अध्मदिन्याच्च संघर्षकरणार्थं सामर्थ्यप्रदात् श्रीमद्भगवद्गीतायाः कालजयीचिन्तनं प्रत्येकस्मि पि युगे प्रासार्धिकतां भजते। अतः अस्मिन् पत्रो श्रीमद्भगवद्गीतायाः मूल्याधरितपक्षस्य ज्ञानार्थं प्रयत्नं करिष्यामः।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः अष्टादशाध्यायेषु यत्सि चतं ज्ञानमस्ति तन्मानवानाघृते अतीव महत्त्वपूर्णमस्ति। भगवान् अयं कृष्णः न केवलमर्जुनाय कर्मणे महत्त्वं प्रतिपादितवान्, अपितु युगप्रवर्तकत्वेन सम्मुखीभूय पुरातनकालतः प्रचलनमानानामञ्चूढीनां निराकरणं कृतवान्। धर्मस्य च सरलं लोकोपयोगिस्वरूपं स्थापितवान्। भगवद्गीतायां भगवान् श्रीकृष्णः कथयति — यद् ईश्वरं प्रति प्रेमप्रदर्शनाय तस्मिन् स्वत्वमवश्यमेव प्रदर्शनीयम्। श्रीमद्भगवद्गीतायाः अयं विश्वव्यापीसन्देशोर्स्ति — यावत्कालपर्यन्तं मानवः इन्द्रियाणां दास्यं स्वीकुर्वन् अस्ति, भौतिकाकर्षणावृत्तोर्स्ति, कामक्रोधदिभिर्श्च मुक्तो नास्ति तावत्कालपर्यन्तं सः शान्तेः मुक्तेर्वा मार्गं नैव प्राप्तुं शक्नोति।

‘कृष्ण’शब्दस्य व्युत्पत्तिः कृषिवाचकात् कृष्ठतोः जातार्स्ति। ‘ण’ वर्णस्य चार्थो भवति — निष्कासनं, प्रक्षेपणं, निग्रहश्च। धर्मस्य क्षेत्रो कृष्णः एकः कुशलकृषकोर्स्ति। सः धर्मस्य परम्परागतरूपे क्षेत्रो ज्ञान—कर्म—भक्तिरूपान् बीजान् विप्रितवान्। तदध्यकुरुणं सम्यक्तया भवेत् एतदर्थमञ्चूढीनां खण्डनं कृतवान्। भगवान् श्रीकृष्णो यत्रा गच्छति तत्रा कार्यद्वयमेव भवति — धर्मस्थापनमधर्मोन्मूलनं च अथवा सज्जनानां संरक्षणं दुर्जनानां विनाशश्चेति।

श्रीकृष्णेन स्थापितस्य भागवतर्धस्य अनुसारं धर्मसाधायै ध्न—श्रम—कष्टसाध्यानां राजसूयादियज्ञानामावश्यकता नास्ति। नैव च कष्टसाध्यस्य कठिनतपसः आवश्यकता अस्ति। केवलं मनसा इन्द्रियाणां संयमपूर्वकं शुभसघडुल्पमाध्यमेन पत्रा—पुष्प—पफलादिसमर्पणमात्रोण ईश्वरस्याराधा

कर्तु शक्यते। श्रीमद्भगवद्गीता प्रतिपादितायां धर्मव्यवस्थायां धर्मिकपाखण्डस्य न किमपि स्थानं वर्तते अपितु श्र(या: भक्तेश्च स्थानं वर्तते। 'कृष्ण'शब्दस्य अन्यार्थोऽस्ति — आकर्षणमिति कर्षति आकर्षति, आकर्षणं वा करोति इति कृष्णः। अर्थात् स्वं प्रति यः आकर्षति स्वनामरूपगुणक्रियाभिः सः कृष्णः। भगवता श्रीकृष्णेन प्रतिपादितः भागवतधर्मोऽपि स्वगुरुत्वाकर्षणेन मायाविमोहितानां जनानां चित्तवृत्तिमाकर्षति। भगवतः श्रीकृष्णस्य इदं विमोहकं चरित्रं धर्मान्तरानुयायिनामाकर्षणं विशेषतया कृतवत्। सप्तदश—अष्टादशशताब्द्यां श्रीमद्भगवद्गीतायाः आध्यात्मिकादेशस्य साहित्यकाराः यूरोपवासिनश्च बाइबिलवत् श्रीमद्भगवद्गीतामपि पवित्राग्रन्थरूपेण महत्त्वमददन्। अमेरिकीसाहित्यकारः एमर्सनमहोदयः गीतायाः बहुआदरं करोति स्म। यतो हि ग्रन्थेर्स्मिन् सः मानवतायाः दर्शनं करोति स्म। गीता मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षे एकादश्यां तिथौ जाता। असिमन् एव दिने भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं गीतोपदेशं प्राददात्। विश्वस्य सर्वधर्मान् प्रति आदरं प्रकटयन् गीतायाः मानवतावादी कालजयी च उपदेशः प्रत्येकं युगे धर्मिकसद्भावस्य समाजिकसमरसतायाश्च स्वरूपमुपस्थापयति। एतदेव कारणमस्ति यद् विश्वस्मिन् विश्वे अष्टसप्तत्यधिकं चशतं ;५७८द्व भाषासु श्रीमद्भगवद्गीतायाः अनुवदो जातः। प्रत्येकं भाषायां विद्वक्तिः शुभचिन्तकैश्च गीतायाः तत्त्वचिन्तनं गहनतया कृतमस्ति। प्रत्येकं देशस्य जाते: चिन्तनमार्गस्य वा कृते मानवकल्याणसम्ब(गः पारलैकिकसामग्र्यः सर्वे योजिताः सन्ति, भगवता श्रीकृष्णेनात्रा गीतायाः निष्कामकर्मयोगेन अनासक्तिभावेन च प्रेरितो भूत्वा महात्मागाँधी अहिंसा—सत्याग्रहरूपेण अस्त्रोण भारतीयस्वतन्त्रातासंग्रामस्य यु(प्रावर्तयत्। गाञ्जिः अनुसारं धर्मक्षेत्रा—कुरुक्षेत्रास्य यु(भूमौ मानवान्तःकरणे व्याप्तानां शताधिकानां कौरवरूपासुरीवृत्तीनां सत्यादिप चपाण्डवाना च मध्ये प्रचलमानमिदं द्वन्द्वात्मकं यु(मस्ति, यच्च प्रत्येकं युगे प्रत्येकं मनुष्यः प्रतिदिनं करोति। भारतदेशस्य सन्दर्भे श्रीमद्भगवद्गीता केवलमेकः धर्मिकग्रन्थो नास्ति अपितु साम्प्रदायिकोद्वेगस्य, साम्प्रदायिकविष्णवस्य, राजनीतौ नैतिकतयाश्च विशिष्टः माध्यमोऽस्ति। पश्चिमीविचारकस्य थारोमहोदयस्य शिष्यः अमेरिकादेशस्य प्रसि(ः साहित्यकारः एमर्सनमहोदयः गीतायाः बहुआदरं करोति स्म। 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि'^१ इति श्लोकं श्रुत्वा सः नर्तनं करोति स्म। पाश्चातयो विद्वान् एप्फ. एच. मोलेनमहोदयः ईसाईर्धर्मानुयायी आसीत् किन्तु गीतायाः सम्मानं करोति स्म। यतो हि अस्यां पाश्चात्यजगतो मानवानां जटिलसमस्यानां समाधनमतिसरलरीत्या विवर्णितमस्ति।

अद्यतने समये मनुष्यः भोगविलासादिषु भौतिकसुखेषु निरतोऽस्ति। स्वार्थवशाच्च अन्योऽन्यं विवदमानोऽस्ति। एताभ्यः आसुरीप्रवृत्तिभ्यः अनिष्टेभ्यो वा गीतायाः ज्ञानमेव मोचयितुं शक्नोति। आगच्छत! वयं श्रीमद्भगवद्गीतायाः सारमाचरेम। स्वजीवन च ध्यं कुर्यामि। गीतायाः कालजयिना चिन्तनेन स्वराष्ट्राय नवीनाम् उफर्जा प्रदधम।

^१ श्रीमद्भगवद्गीता ६/२९

गीताया: उपदेशः प्रत्येकं युगे मानवानाघृकृते उपयोगी गीताया: उपदेशः प्रत्येकं युगे मानवस्य कृते उपयोगी अस्ति। इयं पुरातनी योगविद्या अस्ति। यां भगवानयं श्रीकृष्णः सर्वप्रथमं सूर्याय उक्तवान्। सूर्यः ज्ञानस्य प्रतीकोऽस्ति। अत्रा भगवतो वचनस्य तात्पर्यमस्ति पृथिव्या: उत्पत्तेः प्राग् अपि आत्मानुसंसाध्कानां भक्तानां कृतेर्पि गीताया: इदं दिव्यं ज्ञानं प्रदत्तमासीत्। इयम् ईश्वरीया वाक् वर्तते। यत्रा सम्पूर्णजीवनस्य वास्तविकतायाः सारो निहितोऽस्ति। कोहम्? कुतः आगतोऽस्मि? शरीरमिदं किम्? शरीरेणानेन सह ममार्पि आदित्वम् अनन्तत्वं वा अस्ति? देहत्यागानन्तरं मम किम् अस्तित्वमस्ति। संसारेऽस्मिन् ममागमनस्य किं कारणमस्ति? देहत्यागानन्तरं किं भविष्यति? कुत्रा मम गमनं भविष्यति? इत्यादिकानि जीवन—मृत्यु—सम्ब(नि चिन्तनानि विहितानि सन्ति। एतादृशं न कुत्रार्पि धर्मिकग्रन्थे वा प्राप्यते। वयं सदैव अस्मि एव विषये चिन्तयामः। किन्तु स्वस्वरूपं ज्ञातुं न शक्नुमः। सर्वमेतत् अतिसरलरीत्या भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनेन सह संवादमाध्यमेन वर्णितवान् अस्ति। विगतेभ्यः प चसहस्रवर्षेभ्यः ग्रन्थोर्यं धर्मस्य समाजस्य राष्ट्रस्य च अग्रदूतो भूत्वा भारतस्य नेतृत्वं कुर्वन् अस्ति। महर्षिः अरविन्दः, लोकमान्यतिलकः, महात्मागाँधी, ओशो इत्यादयः नैके दार्शनिकाः श्रीमद्भगवद्गीतामधिकृत्य स्वतन्त्राभाष्यं विरचितवन्तः। भारतीयसन्दर्भे साम्प्रदायिकोद्वेगं सामाजिकविष्लवं राजनैतिकभ्रष्टाचारम्वा दूरीकरणाय श्रीमद्भगवद्गीता एका माध्यमभूता अस्ति। राष्ट्रीयसन्दर्भे भगवता श्रीकृष्णेन उक्ता श्रीमद्भगवद्गीता जनैः यदि अवबुध्यते दैनिकजीवने आचर्यते च तदैव कल्याणं भवितुं शक्यते।

वस्तुतः श्रीकृष्णार्जुनयोः अयं संवादः अतीव रुचिकरोऽस्ति। अस्मिन् संवादे मुख्यो हेतुः अर्जुनस्य मोहग्रस्तता वर्तते। अपर च धृतराष्ट्रस्य धर्मयुविषये जिज्ञासा अपि श्रीमद्भगवद्गीताग्रन्थप्रणयने हेतुः असित। आदर्शगुरुरूपेण भगवान् श्रीकृष्णः विषादग्रस्तं स्वशिष्यरूपं अर्जुनं विविध्वान्तीनां निवारणाय सप्तशतश्लोकेषु सम्पूर्णा गीतां श्रावयामास। अस्कारे सत्येव प्रकाशस्य महत्वं ज्ञायते। गीताज्ञानस्य जिज्ञासा अपि कुरुक्षेत्राद् एव प्रारभते। तत्रा धृतराष्ट्रः कुरुक्षेत्रां ‘र्धक्षेत्रा’ इति नाम्ना व्यवहृतवान्। गीताशब्देनानेनैव प्रारब्धं भवति। वस्तुतो यत्रा भ्रातरः, पितरः, पितामहाः सम्बन्धिश्चेत्यादिकाः अयोर्यन्यं यु(योद्यताः सन्ति। तत्क्षेत्रां र्धक्षेत्रात्वेन कथं व्यवहर्तुं शक्यते। ततु अर्धक्षेत्रामस्ति। किन्तु यस्मिन् क्षेत्रो अन्यायेन अर्धेण वा सह यो(भगवत्परायणाः अन्तःकरणपूताः पाण्डवाः सन्ति। तेषु च कश्चन अर्जुनसदृशो यो(वर्तते। तस्मिन् भगवान् कृष्णः धर्मयुविधने अर्जुनं प्रेरयितुमुपस्थितोऽस्ति। तदेतत् क्षेत्रां र्धक्षेत्रामेव वक्तुं शक्यते। नत्वर्धक्षेत्रामिति।

गीताया: चरमोद्देश्यमस्ति — मानवकल्याणम्। तस्मै च प चभौतिकशरीरभि स्य अजस्य शाश्वतस्य च आत्मनोर्नुभूतिप्रदानमिति। श्रीमद्भगवद्गीताया: अनुसारेण सर्वोर्पि ईश्वरं प्राप्नुयात्। यतो हि ईश्वरप्राप्तिः एव मनुष्यजीवनस्य परमं लक्ष्यमस्ति। किन्तु भ्रमवशात् मानवः भौतिकसुखानि प्रति आकर्षितो भूत्वा विविधरूपेण साधेन इन्द्रियतृप्त्यै प्रयासरतो भवति किन्तु शाश्वतीं शान्तिं नैव प्राप्नोति। भगवद्गीतामाध्यमेन मनुष्यः‘ नैकान् भ्रमभेदान् अन्तःक्लेशान् मानसिकोद्वेगान् चापसार्य सरले

भक्तिपथि अग्रेसरति। गीतामृतपानेन मनुष्यस्य निराशा आशायां परिवर्तते। श्रीमद्भगवद्गीतायां प्रदत्तशिक्षायाः आचरणेन मानवः भोगं मोक्षं च सातत्येन प्राप्तुं शक्नोति।

राष्ट्रियसन्दर्भे इदं वक्तुं शक्यते यत् श्रीकृष्णस्य श्रीमद्भगवद्गीतायाः संदेशः सर्वत्रा प्रसरेद् येन सम्पूर्णा मानवजातिः सुरक्षिता संवर्धिता च भवेत्। अनेनैव देशस्य समाजस्य समग्रमानवतायाः च कल्याणं सम्भवति। विश्वस्य सर्वान् अपि धर्मान् प्रेरयत श्रीमद्भगवद्गीतायाः शाश्वतचिन्तनं प्रत्येकं युगे धर्मिकसद्भावस्य सामाजिकसमरसतायाश्च भावनया समन्वितमस्ति। एष एव हेतुः वर्तते यद् विश्वस्य ५७८ भाषासु गीतायाः अनुवादे विहितोऽस्ति। प्रत्येकं भाषायाः विद्वक्तिः चिन्तकैश्च श्रीमद्गीतायां विहितस्य तत्त्वचिन्तनस्य व्याख्या विहिताऽस्ति। प्रत्येकं देशस्य जातेः धर्मस्य वा अनुरूपमत्रा मानवकल्याणसम्बूहः पारलौकिकाः सामग्र्यः संवलिताः सन्ति। प्रयोजनेनानेनास्माभिः श्रीमद्गीतायाः केचन विशिष्टाः दशश्लोकाः प्रदीयमानाः सन्ति, अस्माभिः पठनीयाः ध्येयाः आचरणीयाश्च। श्रीमद्भगवद्गीतायाः अमृतमयं दिव्यं ज्ञानं मानवमूल्यानि निर्धरयति। तत्संपोषणे च सहायकं भवति। यथा—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः॥२

भावार्थः — अयमात्मा न शस्त्रौः छिद्यते, न पावकेन द“ते। नादूभिः क्लिद्यते। न च मारुते न शुष्पते इति।

हतो वा प्राप्यसि स्वर्गम्, जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय! यु(य कृतनिश्चयः॥३

भावार्थः — भो अर्जुन! त्वं चेद् यु(हन्यसे तदा स्वर्गं प्राप्यसि यदि यु(जयसि तदा महीं भोक्ष्यसे अस्मात् कारणात् त्वं यु(य कृतनिश्चयो भूत्वा उत्तिष्ठ, अर्थाद् यु(कुरु इति।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥४

हे भारत! यदा यदा धर्मस्य हानिः भवति अर्धर्मस्य चाभिवृ(ः भवति, तदा तदा अहं धर्मोत्थानाय आत्मानं सृजामि।

^२ श्रीमद्भगवद्गीता २/२३

^३ श्रीमद्भगवद्गीता २/३७

^४ श्रीमद्भगवद्गीता ४/७

परित्राणाय साक्षां विनाशाय च दुष्कृताम्।

र्धसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥^५

भावार्थः — सज्जनपुरुषाणां कल्याणाय दुर्जनाना च विनाशाय र्धस्य स्थापनायै अहं प्रत्येकं युगे सम्भवामि।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा पफलेषु कदाचन।

मा कर्मपफलहेतुर्भूर्मा ते सर्वौस्त्वकर्मणि॥^६

भावार्थः — हे अर्जुन! कर्मणि एव तव अधिकारोस्ति तत्कर्मणः पफलेषु तव कदाचिदपि अधिकारो न भवितुं शक्यते। अतः पफलेभ्यः कर्म मा कुरु। कर्मणि चापि तव आसक्तिरपि न स्यात्।

ध्यायतो विषयान् पुंसः सर्वैस्तेषूपजायते।

सर्वैत् स जायते कामः कामात्क्रोधेरभिजायते॥^७

भावार्थः — इन्द्रियविषयान् प्रति चिन्तनेन पुरुषस्य मनः तस्मिन् आसक्तं भवति। आसक्तेः इच्छा उत्पद्यते। इच्छायापूर्तो यदा विघ्नः आगच्छति तदा क्रोधः उत्पद्यते।

क्रोधद्भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः।

स्मृतिभ्रंशाद् बुनिशो बुनिशात् प्रणश्यति॥^८

भावार्थः — क्रोधदेव तस्मिन् मोहो जायते। मोहात् स्मरणशक्तौ भ्रमः जायते। स्मरणशक्तौ भ्रमोत्प
सति बुद्धिः प्रणष्टा भवति। बुद्धिर्यदा नश्यति। तदा मानवस्य विनाशो भवति।

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते॥^९

भावार्थः — श्रेष्ठजनाः यादृशमाचरन्ति अन्ये जना अपि आचरणं कुर्वन्ति। सः श्रेष्ठपुरुषः उदाहरणं प्रमाणं वा प्रस्तौति, सम्पूर्णोऽपि मानवसमाजः तादृशमेव आचरति।

^५ श्रीमद्भगवद्गीता ४/८

^६ श्रीमद्भगवद्गीता

^७ श्रीमद्भगवद्गीता २/६२

^८ श्रीमद्भगवद्गीता २/६३

^९ श्रीमद्भगवद्गीता ३/२१

श्रीवाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥१०

भावार्थः — यो मनुष्यः पूर्णतया श्रीवान् अस्ति, सः संयतेन्द्रियः एव ज्ञानं प्राप्तुं शक्नोति। सः मनुष्यः दिव्यज्ञानं प्राप्य अचिरमेव परां शान्तिमधिगच्छति।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥११

भावार्थः — हे अर्जुन! सर्वान् अपि धर्मान् परित्यज्य एकं माम् शरणम् आगच्छ। अहं त्वां सर्वपापेभ्यः मोक्षयिष्यामि त्वं मा शोकं कुरु।

गीतायाः अष्टाध्यायेषु यत्सर्वं चतं ज्ञानमस्ति तन्मानवेभ्यः अद्यापि उपयोगी अस्ति। अस्मिन् भौतिकवादिनि जीवने मनुष्यः भोग—विलास—वासनासु आसक्तोऽस्ति। अस्माभिः गीतायाः सारः स्वजीवने आचरणीयः। येन जीवनं सपफलतां प्राप्नुयात् अपि च गीतायाः कालजयिना चिन्तनेन राष्ट्रेण्यि समृद्धिः आगच्छेत्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. स्वामी प्रभुपाद, श्रीश्रीमद् ए. सी. वेदान्त ;१९८३द्व, भक्तिवेदान्त, बुक ट्रस्ट, मुम्बई
२. कुलश्रेष्ठ, एस. पी. ;२००६द्व, शैक्षिक तकनीकी के मूलाधर, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा
३. सिंह, अरुण कुमार ;२००८द्व, शिक्षा मनोविज्ञान, भारती भवन पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, पटना
४. पाल, हंसराज ;२००६द्व, प्रगत शिक्षा, मनोविज्ञान, हिन्दी माध्यम कार्यान्वयन निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली
५. सिंह, गया ;२०१३द्व, शैक्षिक तकनीकी के मूल तत्त्व एवं प्रबन्धन, आर. लाल बुक डिपो, मेरठ
६. पाण्डेय, रामशकल ;२०१३द्व, उदीयमान भारतीय समाज में शिक्षक, अग्रवाल पब्लिकेशन्स, आगरा

^{१०} श्रीमद्भगवद्गीता ४/३९

^{११} श्रीमद्भगवद्गीता १८/६६





WWW.IIMPS.IN

EARN YOUR

MBA



Accreditation & Ranking



UGC / NCTE Approved.

INFO@IIMPS.IN

011-41005174

R
S
E
A
R
C
H
G
A
T
E
W
A
Y

A
R
O
G
Y
A
M

O
N
L
I
N
E

STOP PLAGIARISM

1 Submit your content in Word File.

2 Get report in 48 hrs.

3 *Missing content or references will be fixed.



5 Get accurate user friendly report.

4 Citation for your work.



researchgateway.in | info@researchgateway.in
+91-9205579779



Arogyam Ayurveda

Holistic Healing through herbs



PARIVARTAN PSYCHOLOGY CENTER



COLOR PSYCHOLOGY : HOW COLOR AFFECT YOUR CHILD



BLUE Calms your Child's Mind & Body

YELLOW Promotes Concentration, Stimulates the Memory

PINK Evokes Empathy, makes your Child Calm

RED Excites and energizes your Child's body

GREEN Improves Reading speed and Comprehension

www.parivartan4u.com



Confuse about your children's future?

भारतीय भाषा, शिक्षा, साहित्य एवं शोध

ISSN 2321 – 9726

WWW.BHARTIYASHODH.COM



**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT SCIENCE & TECHNOLOGY**

ISSN – 2250 – 1959 (O) 2348 – 9367 (P)

WWW.IRJMST.COM



**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
COMMERCE, ARTS AND SCIENCE**

ISSN 2319 – 9202

WWW.CASIRJ.COM



**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT SOCIOLOGY & HUMANITIES**

ISSN 2277 – 9809 (O) 2348 - 9359 (P)

WWW.IRJMSH.COM



**INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL OF SCIENCE
ENGINEERING AND TECHNOLOGY**

ISSN 2454-3195 (online)

WWW.RJSET.COM



**INTEGRATED RESEARCH JOURNAL OF
MANAGEMENT, SCIENCE AND INNOVATION**

ISSN 2582-5445

WWW.IRJMSI.COM



**JOURNAL OF LEGAL STUDIES, POLITICS
AND ECONOMICS RESEARCH**

WWW.JLPER.COM

JLPE